

Dichterlijke stem in de antiapartheidsbeweging van Nederland: Remco Campert en Breyten Breytenbach ¹

YVES T'SJOEN

*University of Ghent
University Stellenbosch
Masaryk University*

Vakgroep Letterkunde, Afdeling Nederlands
Universiteit Gent
Blandijnberg 2
B-9000 Gent, Belgium

Departement Afrikaans en Nederlands
Universiteit Stellenbosch
Letteregebou – Privaat Sak X1
Matieland 7602, South Africa

Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Ústav germanistiky, nordistiky a nederlandistiky
Arna Nováka 1
602 00 Brno, Czech Republic

Yves.TSjoen@UGent.be

A Poetic Voice in the Anti-Apartheid Movement in Holland: Remco Campert and Breyten Breytenbach

---

¹ Voor deze bijdrage is dankbaar gebruikgemaakt van de Biko- en Schierbeek-documenten in de bibliotheek en het archief van de Stichting Zuid-Afrikaans Nederland en de boeken- en tijdschriftcollecties van het Poëziecentrum (Gent).

Voorpublicaties van enkele passages in deze bijdrage zijn te vinden in de rubriek NeerlandiNet van LitNet (januari 2016 en april 2017): <<http://www.litnet.co.za/de-ogen-van-niemand-steve-biko-de-poezie-van-bert-schierbeek/>>, <<https://www.litnet.co.za/remco-campert-en-breyten-breytenbach/>>. De hier gepresenteerde bijdrage is een aanzienlijk gewijzigde en verbeterde versie van gebundelde teksten in *Rakelings* (Antwerpen: Wolf 2017 [tweede druk: 2018]): 216-223, 240-251 en 256-264.

Abstract: This article discusses the Dutch poet Remco Campert's involvement in the anti-apartheid movement in Holland by focusing on his magazine *Gedicht* (1974-1976) and his poem dedicated to the imprisoned South African writer Breyten Breytenbach. Campert's international engagement is part of the actions undertaken by the Breytenbach-committee and other Dutch initiatives which tried to maintain public interest for the case of Breytenbach's imprisonment.

Keywords: Dutch and Afrikaans poetry; comparative literature; literary and political history; anti-apartheid movement

De ongedanste dans. Keuze uit de gevangenisgedichten (1987) in het fonds van de Amsterdamse uitgeverij Meulenhoff, met teksten van Breyten Breytenbach in een vertaling door Laurens van Krevelen, is niet zoals te verwachten is gebaseerd op de gelijknamige gedichtencyclus "Die ongedanste dans." Een vergelijkende studie wijst uit dat de Nederlandse titel zelfs misleidend is. De merkwaardige tekstarchitectuur laat zien dat *De ongedanste dans* een nieuwe bundel is op basis van in verschillende bundelpublicaties gepresenteerde gedichten. Het boek is verschenen enkele jaren na de vrijlating van Breytenbach. De genese van de bloemlezing, met de opzichtige vermelding van het gevangenisleven van de auteur, moet worden gezien in het licht van de protestacties in Nederland, onder meer naar aanleiding van de juridische veroordeling en gevangenschap van Breytenbach. Vooraanstaande Nederlandstalige schrijvers participeerden in de culturele boycotacties en het verzet tegen apartheid, meer bepaald protesteerden zij in beschouwend proza en creatief werk (poëzie, verhalend proza) tegen de wijze waarop de Zuid-Afrikaanse schrijver en schilder in zijn vaderland is behandeld. In deze bijdrage worden de contacten tussen Remco Campert en Breytenbach, en de inzet van de Nederlandse auteur voor zijn gevangengezette schrijversbroeder, voor het voetlicht gebracht.

1. Aandacht voor Breyten Breytenbach in Nederland in de jaren zestig tot tachtig

In Nederland groeide eind zestig en in het begin van de jaren zeventig de publieke belangstelling voor Breyten Breytenbach (Jonckheere 1999: 171). De schrijver verzorgde optredens op uitnodiging van Martin Mooij en nam sinds de oprichting van het dichtersfestival in 1970 herhaaldelijk deel aan (vertaalworkshops van) Poetry International. In de eerste reeks van het modernistisch periodiek *Raster* (1967-1972) kreeg zijn werk een publiek forum en welwillende kritische aandacht. Het Nederlandse debuut van Breytenbach, *Skryt. Om 'n sinkende skip*

blou te verf (1972), met een nawoord van H.C. ten Berge, is uitgegeven in het fonds van Meulenhoff.

Niet alleen in de eerste jaargangen van Ten Berges oorspronkelijke eenmants-tijdschrift *Raster* treffen we teksten aan van én over Breytenbach. In de tweede reeks van het Nederlandse tijdschrift, vanaf 1977 uitgegeven, zijn gevangenisgedichten en tekeningen van de bekende Zuid-Afrikaanse politiek gevangene afgedrukt (Bourgeus en T'Sjoen 2017). Het is de periode waarin de in Nederland uitgegeven hommagebundels *aan breyten breytenbach* (1975) en *Vingermaan* (1980) zijn samengesteld. Na de veroordeling van Breytenbach en de opsluiting in een isoleercel publiceerden Bureau Poetry International en Rotterdamse Kunststichting *aan breyten breytenbach* met gedichten van de Nederlandstalige auteurs J. Bernlef, C. Buddingh', Remco Campert, Gerrit Komrij, Sjoerd Kuypers, Eddy van Vliet en Marcel Wauters. Ook buitenlandse deelnemers aan Poetry International, onder wie de Joegoslavische (Servische) schrijver Vasko Popa, de Indonesische dichter Willibrordus S. Rendra en de Amerikaan Jerome Rothenberg, tekenden met hun poëzie protest aan tegen het onrecht dat de Zuid-Afrikaanse schrijver is te beurt gevallen. Drie jaar later verscheen *Vingermaan* (1980), een uitgave onder de redactie van Eva Bendien en Rutger Noordhoek Hegt in een productie van Meulenhoff en Galerie Espace. Naast de naar buiten gesmokkelde gevangentekeningen van Breytenbach – de ondertitel van het boek vermeldt “Tekeningen uit Pretoria” – bevat de bundel teksten van Rutger Kopland, Gerrit Kouwenaar, Lucebert, Bert Schierbeek en H.C. ten Berge. Tijdens Breytenbachs gevangenschap (1975-1982), op het hoogtepunt van de antiapartheidsbeweging en de culturele boycot van Zuid-Afrika, is het dan ook niet verrassend dat vooraanstaande Nederlandse schrijvers initiatieven op het getouw hebben gezet teneinde de Zuid-Afrikaanse schrijver en beeldend kunstenaar met toespraken, voordrachten en gedichten steun te betuigen.

In het woord vooraf ([Auteurscollectief] 1975: 3) verwijzen de samenstellers van *aan breyten breytenbach* naar Breytenbachs actieve betrokkenheid bij Poetry International en de jaarlijkse aanwezigheid op het Rotterdamse festival tot de arrestatie in 1975. Vooral de meeting die in 1972 met de titel *protest in poëzie* is georganiseerd, wordt in herinnering gebracht. Onder anderen “de Zoeloe-dichter Mazisi Kunene, de Palestijn Mahmud Darwish, de Nigeriaan Wole Soyinka, de Engelsman Stephen Spender en de Griekse actrice Aspasia Pappathanassiou” namen deel aan de literaire protestbijeenkomst. Ook Breytenbachs optreden in 1974 wordt in de preambule van de gelegenheidsuitgave gememoreerd: “Hij las bij die gelegenheid niet alleen eigen gedichten, maar vooral ook werk van Zuidafrikaanse [sic] vrienden en collega's, die in hun en dus ook in zijn vaderland niet mochten publiceren.” De deelname van enkele auteurs die tot de zogenaamde Nederlandse beweging van Vijftig worden gerekend, enkelen (onder wie

Schierbeek) actief in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, is zoals verder nog blijkt helemaal niet opmerkelijk te noemen.

Na Poetry International '75 hebben wij Breyten niet meer ontmoet. Eind augustus kregen wij uit Zuid-Afrika het bericht dat hij tijdens een illegaal bezoek aan dat land was gearresteerd. Eén van de dingen, die wij op dat moment konden doen, was zijn vrienden – oud-deelnemers als hij aan Poetry International – van dit feit op de hoogte te stellen. Wij hebben deze collega's van Breyten om een reactie gevraagd, het liefst in de vorm van een gedicht. Van vele dichters hebben wij inderdaad een dergelijke reactie ontvangen. ([Auteurscollectief] 1975: 3)

De veroordeling tot een opsluiting in volkomen isolement – in het voorwoord van *aan breyten breytenbach* wordt gewag gemaakt van “de berichten over de situatie, waarin Breyten Breytenbach verkeert, [zijn] steeds ernstiger geworden” – blijken de directe aanleiding voor het Comité om in het verweer te gaan (Recourt 2008: 92-100). De organisatoren van Poetry International stellen, wellicht bij monde van festivalorganisator Martin Mooij:

Breyten Breytenbach zal dus niet aan Poetry International '76 kunnen deelnemen. Dat spijt ons meer dan wij kunnen zeggen. Maar vanaf dit poëziefestival willen wij hem wel groeten en wij menen dit niet beter te kunnen doen dan met de gedichten, die door zijn collega's in Nederland en daarbuiten aan hem werden opgedragen. Wij weten dat zij met Breyten meeleven en dat zij naast hem staan in zijn strijd om meer menselijkheid – ook in zijn geboorteland. Wij doen dat ook en daarom bieden wij hem thans symbolisch dit kleine en eenvoudige boekje aan. Wij hopen dat wij het hem snel persoonlijk in de handen [...] kunnen drukken. Breyten, wees sterk, heb moed. ([Auteurscollectief] 1975: 3)

In het fonds van Meulenhoff (Amsterdam) verschenen in de tweede helft van de jaren zeventig, dus tijdens de gevangenisperiode, omvangrijke verzamelm bundels met dichtwerk van Breytenbach. Enkele jaren na de uitgave van *Skryt. Om 'n sinkende skip blou te verf* zijn een tweede vermeerderde druk van de bundel, met een nawoord van H.C. ten Berge en nu voorzien van vertalingen door Adriaan van Dis (1976a), en twee paperbacks met verzamelingen uitgegeven: *Het huis van de dove. Gedichten 1964-1969* (1976b) en *Met andere woorden. Gedichten 1970-1975* (1977). Beide compilaties bevatten naast de afzonderlijk gepubliceerde Afrikaanse dichtbundels verspreid verschenen gedichten. De omnibussen én de nieuwe tweede druk van *Skryt* zijn op de Nederlandse boekenmarkt terechtgekomen na de veroordeling van Breytenbach. De celstraf van negen jaar op beschuldiging van overtreding van de Wet op Terrorisme en alle commotie die het politieke proces met zich meebracht, hebben zowel politieke als artistieke gemoederen in Nederland aanzienlijk verhit. Breytenbach is

veroordeeld op 25 november 1975 en werd vervroegd vrijgelaten op 2 december 1982.

Nadat nog enkele titels door Meulenhoff zijn uitgegeven – *Een seizoen in het paradijs* (1980), *Eklips* (1983), *Spiegeldood. Verhalen uit Mouroir* (1984) en ('YK') (1985) – en onder meer de verhalenbundel *De boom achter de maan* (1974, vertaling Adriaan van Dis en Jan Louter), *De andere kant van de vrijheid. Essays en werkboek* (1986, vertaling Gerrit de Blaauw en Maarten Polman) en *De ware bekentenissen van een witte terrorist* (1984, vertaling Gerrit de Blaauw) bij Van Genneep zijn verschenen, hebben Breytenbach en Van Krevelen *De ongedanste dans. Keuze uit de gevangenisgedichten* (1987) samengesteld. Voor de bloemlezing maakten zij een keuze uit vijf bundels met gevangenispoëzie. De titel is enigszins misleidend: *Voetskrif* (1976) behoort niet tot de cyclus "Die ongedanste dans." Deze bundel werd uitgegeven door Perskor-Uitgewery en is het enige boek dat – met niet-geautoriseerde aanpassingen – tijdens de gevangenschap is gepubliceerd. In de volgorde van opname in de Nederlandse anthologie *De ongedanste dans* zijn dit de oorspronkelijke bundels: *Voetskrif*, *Eklips* (1983), ('YK') (1983), *Buffalo Bill* (1984) en *Lewendood* (1985). De laatste vier zijn verschenen bij Taurus (Emmarentia). Taurus was de private press, een censuurwetgeving omzeilende onderneming van Ampie Coetzee, Ernst Lindenberg en John Miles, die wel méér boeken liet circuleren in Zuid-Afrika van schrijvers die de kans liepen door de Censuurraad te worden geveiseerd. Pas jaren later, in 2005, zijn de gevangenisbundels voor de Zuid-Afrikaanse lezer verzameld in *Die ongedanste dans. Gevangenisgedigte 1975-1983*. Breytenbachs poëzieproductie vóór de gevangenistijd is in Zuid-Afrika gebundeld in *Ysterkoei-blues. Versamelde gedigte 1964-1975* (2001), de uitgaven ontstaan na de vrijlating zijn gepresenteerd in *Die singende hand. Versamelde gedigte 1984-2014* (2016). De imposante verzamelbundels zijn uitgegeven in het fonds van Human & Rousseau.

De verantwoording achter in het boek *De ongedanste dans* biedt een overzicht van de bronnen waaraan de gebloemleesde teksten zijn ontleend. Van Krevelen, de uitgever-vertaler die signeert met Laurens Vancrevel, verduidelijkt dat uit *Voetskrif* acht gedichten zijn geselecteerd. Dertien teksten werden gehaald uit *Lewendood*, tien uit *Buffalo Bill*, acht uit *Eklips* en tot slot nog eens tien uit ('YK'). Dat is zoals gezegd niet de volgorde waarin de gedichten in de Nederlandse uitgave *De ongedanste dans* zijn gerangschikt. De bundel omvat vier afdelingen, respectievelijk "De onbestemde kleur," "De gedachte aan een bloem," "Schaduw in dit hemelse dal" en "Schuld aan de onschuld." De teksten zijn voor de lezer in het Nederlandse taalgebied, ten opzichte van de oorspronkelijke Zuid-Afrikaanse edities, in een aanzienlijk gewijzigde compositie aangeboden. Door vanuit tekstarchitecturaal perspectief zo ingrijpend om te springen met de gedichten, heeft Meulenhoff niet minder dan een nieuw boek van de dichter

Breyten Breytenbach tot stand gebracht. In de studie van Breytenbachs poëzie verdienen vertalingen hoe dan ook meer aandacht. In voorliggend geval gaat het niet zomaar over vertaald dichtwerk maar over een unieke tekstenconstellatie die volgens de verantwoording door de auteur zelf is goedgekeurd. In het onderzoek naar de componeerpoëtica van Breytenbach verdient deze uitgave naast de Afrikaanse edities met gevangenispoëzie minstens dezelfde belangstelling.

Een vergelijkend tekstonderzoek dringt zich dus op. Niet uitsluitend vanuit vertaalwetenschappelijk standpunt, ook op compositorisch vlak. De gedichten zijn in een Nederlandse vertaling beschikbaar gesteld en bevatten bijgevolg een idiosyncratische interpretatie van de Afrikaanse brontaalteksten. Hoe Vancrevel (Van Krevelen) de gedichten in de afzonderlijke edities van Breytenbach heeft gelezen én geselecteerd, kan het voorwerp zijn van een vergelijkende studie. Dankzij de nieuwe ordening, de indeling in vier afdelingen, ontstaan tezelfdertijd complementaire betekenisverbanden en intra- of intertekstuele reminiscenties die ontbreken in de Zuid-Afrikaanse eerste drukken. Alleen al de presentatie van *Voetskrif* onder de titel *De ongedanste dans*, in Breytenbachs poëzie refererend aan de betekenisvolle cyclus "Die ongedanste dans," zorgt voor misvattingen vanuit Nederlands perspectief. Vanuit hermeneutisch oogpunt is Breytenbachs gevangenispoëzie in Zuid-Afrika intensief gelezen (Viljoen 2009, Van Vuuren 2009).

Niet uitsluitend de eenzame uitzichtloosheid, de benauwenis en verbittering van het mensonterende gevangenisleven – de precaire omstandigheden en dus de onthutsende anekdotische laag – in de gevangenisgedichten spreken tot de verbeelding. Breytenbach verbleef aanvankelijk in eenzame opsluiting (Sentraalgevangenis, Pretoria) vooraleer hij in juli 1977 is overgebracht naar de Pollsmoorgevangenis in Kaapstad (Galloway 1990, Viljoen 2009). Opmerkelijk is tegelijk de vitalistische kracht van de beeldrijke teksten. Het lyrische subject schept voor zichzelf, uit levensnoodzaak, een eigen talige realiteit en levert zich over aan de verbeeldingswereld die het woord vermag te creëren. Op het achterplat van *De ongedanste dans* staat het aldus genoteerd: "Deze kleurrijke en beeldrijke poëzie is een bewijs van groot dichterschap en onblusbare vitaliteit." Van een lamento, voor vader en voor moeder, verlegt de poëzie zich naar een humoristisch of nonsensicaal aftelrijm, van een romantisch liefdesgedicht voor Gouden Lotus belanden we bij een sociaalkritisch vers, een intertekstueel gedicht (met expliciete referenties aan dichters en filosofen) wisselt af met meta-poëtische poëzie. De eigengereide compositie van gedichten die elkaar zowel in stijl als in thema zo sterk afwisselen, laat de vitale kracht van Breytenbachs dichterschap zien. In verschrikkelijke omstandigheden, van de vrijheid beroofd en alleen op gezette tijdstippen veroorloofd om te schrijven, slaagt de dichter erin voor zichzelf een taal- en verbeeldingswereld te ontginnen. Louise Viljoen (2005: 13) wijst op het einde van haar recensie over de verzamelbundel *Die ongedanste dans* (2016) op

de productieve paradox (open/gesloten, licht/donker, aanwezig/afwezig) in de gevangenisdichten:

Uit die verlange gevoed deur die afsondering van die tronkomsandighe-
de kom daar ook innige liefdesverse waarin 'n mens telkens opnuut verras
word deur die varsheid en vindingrykheid van die beelde. [...] Die poësie
in hierdie bundel het aan die een kant die nougesette fokus wat verband
hou met die smal tronksel waarin dit gemaak is en aan die ander kant
die omvangryke verskeidenheid van die wye wêreld wat geleef het in die
digter se verbeelding. Saam met Breytenbach se tronk-memoir *The True
Confessions of an Albino Terrorist* is dit 'n merkwaardige literêre monument,
sy dit dan gebore uit 'n haglike ervaring. (Viljoen 2005: 13)

Het sprekend ik wenst zich niet over te leveren aan gemakzuchtige larmo-
yante romantiek, aan dichtkunst waarin het besloten bestaan wordt aange-
klaagd. Dit komt tot uitdrukking in het meta-talige gedicht "Plagiaat", ontleend
aan *Voetskrif*. De brontekst "(plagiaat)", gedicht 13 in een genummerde reeks van
36 teksten gevolgd door een appendix, begint als volgt:

'n man het vir hom 'n gedig gemaak
vir sy verjaardag die sestiende van die neënde -
o, nie 'n fancy affêre met ruimte en rym
en ritme en jambes en goed en 'n geruis
of rusie of ander poehetiese tierlantyntjies nie -
want die omstandighede was onder dié en huidig,
en berg-wat-oë-trek en vaste tye en boom-met-sterre
en see en vrou was daar nie - byna
alle elemente het droewiglik ontbreek;
[...]
(Breytenbach 1976a: 27-28)

De Nederlandse vertaling is geproduceerd door Laurens van Krevelen.

een man heeft voor zichzelf een gedicht gemaakt
voor zijn verjaardag de zestiende van de negende -
o, geen fancy affaire met ruimte en rijm
en ritme en jambes en van alles en een geruis
of ruzie of andere pohetische tierelantijnen -
want de omstandigheden waren ondermaats en huidig,
en oogstrelende berg en vaste uren en boom-met-sterren
en zee en vrouw waren weg - bijna
alle elementen ontbraken smartelijk;
[...]
(Breytenbach 1987: 26-27)

Neen, zo gaat de bekentenis verder, “die man heeft geraapt en geschraapt en nageaapt / en de schraapsels en raapsels met asem / in elkaar proberen te draaien.” Uiteindelijk blijkt aan het einde van het verhaal het gedicht door het papier opgevreten zodat “de ouwe bochelkop” stelt: “mijn gedicht, mijn gedicht – wat heb ik nu nog om te tonen / voor mijn verjaardag de zestiende van de negende!”. Met elk nieuw gedicht, in onmenselijke omstandigheden, heeft Breytenbach voor zichzelf (de geboortedatum wijst op het autobiografisch karakter) steeds weer de poëzie uitgevonden. Viljoen (2005: 13) spreekt in haar bespreking over het technisch meesterschap van de dichter met de afwisseling van gebonden dichtvormen en verslibristische poëzie. De beweeglijkheid, het aanhoudende bewegen en razen, “fladderend, vluchtiger dan enige kleur of silhouet” (in “Ik onthoud”), is niet alleen een thema in of zelfs de levensader voor Breytenbachs dichtkunst. Ze vertolkt een poëtische en dus een existentiële houding die zelfs, en misschien vooral, in de hellekrocht van de gevangenis voor een sprankel van hoop en leven zorgde.

Adriaan van Dis, Laurens van Krevelen en anderen, pleitbezorgers van het eerste uur voor Breytenbachs schrijverschap in Nederland, duiken als meer dan obscure figuranten op in het Nederland-gedicht “De geparfumeerde brief” en in “Een brief aan Don Espejuelo.”

Goedegebuure (1993: 219) noteert in zijn artikel “Breyten Breytenbach in de spiegel van de Nederlandse kritiek” dat

[...] men kan volhouden dat de publikatie van *Skryt* en andere bundels van Breytenbach bij de uitgeverijen Meulenhoff en Van Gennep laat zien dat [...] sprake is van de inlijving van een Afrikaanse dichter bij de Nederlandse literatuur. De bekroning met de Van der Hoogtprijs in 1972, en met een speciale prijs van de Jan Campertstichting bij gelegenheid van Breytenbachs vrijlating eind 1982 bezegelen de bijzondere positie die Breytenbach [...] inneemt. (Goedegebuure 1993: 219)

De betrokkenheid van Adriaan van Dis, Meulenhoff-directeur en vertaler Laurens van Krevelen, H.C. ten Berge en de uitgever Rob van Gennep (Recourt 2008: 100, Van der Wal 2016: 215-221) kan in de Nederlandse beeldvorming van de gevangenschrijver moeilijk worden overschat (Recourt 2008: 92-106). Over Breyten Breytenbach in Nederland hebben Goedegebuure (1993), Van den Bergh (2003) en Recourt (2008) uitvoerig bericht. Voor enkele gevalstudies over Breytenbach en de Lage Landen kan ook worden gerefereerd aan T'Sjoen (2017a) en verspreid gepubliceerde teksten (zie onder meer T'Sjoen 2017b: 22-31).

Aan een Nederlandse vriend, al evenzeer betrokken bij acties en publicaties gericht tegen de apartheidsregering in Zuid-Afrika en dus medestander in de antiapartheidsbeweging in Nederland, wijd ik hierna een beschouwing. In dat

deel lever ik commentaar op de culturele boycot en protestondernemingen door Nederlandse auteurs, met specifiek aandacht voor de stem van Remco Campert.

2. Antiapartheidsstrijd in Nederland

Op 12 september 1977 is de antiapartheidsmilitant Steven (Steve) Biko (1946-1977) in gruwelijke omstandigheden om het leven gebracht. Nadat Biko in augustus 1977 in Port Elizabeth was gearresteerd en vervolgens “naakt met kettingen aan zijn celvloer [werd] vastgeklonken” (Jonckheere 1999: 184), foltering en moest ondergaan en vervolgens in winterse omstandigheden zonder kleren naar Pretoria was vervoerd, is hij aan een hersenletsel overleden. Er was destijds veel te doen over de dood van Biko, behalve dan in perscommuniqués van de Zuid-Afrikaanse regering. Zelfs de Wikipediapagina over Biko heeft het over de *omerta* die in apartheidskringen bestond over de feitelijke doodsoorzaak. Een van de levensbeschrijvingen die een reconstructie van de gebeurtenissen presenteert, van de hand van Donald Woods (1978), is door het Zuid-Afrikaanse apartheidregime verboden. De ware toedracht van het overlijden is pas aan het licht gekomen tijdens zittingen van de Waarheids- en Verzoeningscommissie. De moord op Biko heeft vooral buiten Zuid-Afrika een golf van verontwaardiging teweeggebracht.

In Nederland, zo stelt Wilfred Jonckheere, is vanaf het jaar van de moord op Biko antiapartheidspoëzie geschreven. Ook de arrestatie van Breyten Breytenbach twee jaar eerder en diens veroordeling waren een motor voor nogal wat militante poëzie van Nederlandse en Vlaamse schrijvers tegen apartheid. Politieke en culturele activiteiten in Nederland, bijvoorbeeld georganiseerd door het steuncomité voor Breytenbach en de Anti-Apartheid Beweging Nederland, waren de aanleiding voor tal van literaire steunbetuigingen. De struggle van het in Zuid-Afrika verboden ANC tegen de apartheidregering van Pretoria kreeg veel respons in Nederland. De gevangenneming van Breytenbach en beide processen (1975 en 1977) alsook de moord op Biko waren als concrete politieke feiten de drijvende kracht voor protestactiviteiten.

3. Remco Campert en Breyten Breytenbach

Remco Campert engageerde zich in de Nederlandse boycotbeweging (Van Hengel 2018: 471), door een gelegenheidsgedicht te wijden aan Breyten Breytenbach en mee te werken aan *aan breyten breytenbach*.

In zijn schrijverschap heeft de auteur zich altijd sociaal geëngageerd getoond: “De maatschappelijke betrokkenheid van Campert beperkt zich niet altijd tot

milde spot. Met name zijn latere poëzie getuigt van een oprechte verbondenheid met de medemens en van verbolgenheid over maatschappelijk onrecht" (Hageraats en Franssen 2003: 15-16). Ter illustratie van deze stelling worden door de auteurs teksten in *Rechterschoenen* (1992) geciteerd. Ook "Aan Breyten" in de dichtbundel *Theater* (1979, 1983 [tweede druk]) beantwoordt aan die stelling. Het gedicht dat Campert publiceerde in *aan breyten breytenbach* kreeg een apostrof als titel, zoals wel méér van de Nederlandse Breytenbach-gelegenheidspoëzie, en opent met een variant op de bekende regel van Campert: "Poëzie is een daad / van bevestiging" in *Het huis waarin ik woonde* (1955). Dit is de tekst die Campert opdroeg aan Breytenbach:

Poëzie is een voorbeeldige daad
 je kunt wel je leven lang elegant
 er doorheen zwijnen
 maar eens gebeurt het toch:
 die afrekening met anderen
 en die met jezelf

nu heb je het gedaan
 en je bent hoop ik fier en ongebroken
 nu kan niemand er meer omheen
 nu heb je het voor jezelf zeker gemaakt
 en daarmee voor ons

het is een lang pad naar de dood die vlakbij is

als je er uitkomt
 uit de rose klauwen van het bijbeldom
 weet ik: nooit
 zien we je terug in je oude gedaante

wij in het moederland
 dat aan jouw vermomming eens geboorte gaf.
 (Campert in [Auteurscollectief] 1975: 5)

Later heeft Campert deze tekst opgenomen in zijn eenmanstijdschrift *Gedicht* (Campert 1976: 145), in de bundel *Theater* (Campert 1979: 33) en in de verschillende drukken van de verzameluitgave *Dichter* (Campert 1995: 441). In een "noot van de auteur" achter in de verzamelbundel maakt Campert melding van een "paar gedichten waarvan ik dacht dat ze de eindstreep niet moesten halen [en] uit de race [zijn] gehaald." Het protestgedicht "Aan Breyten" heeft de selectie overleefd.

In het gedicht, gecomponeerd in een narratieve parlando-stijl die in de contemporaine Nederlandse neoromantische poëzie wel vaker voorkwam (bijvoorbeeld de spreektaalige interjectie “hoop ik” in regel 8), richt de ik-verteller zich tot een je-figuur die we op basis van de titel met Breytenbach kunnen identificeren. Campert hanteert een retorisch procedé dat door herhalingen en parallelie wordt bepaald (bijvoorbeeld de anafoor “nu” in de tweede strofe, met in regels 7 en 10 dezelfde frasering: “nu heb je het”). Naast de referentiële passages (zie verder) is er de intratekstuele verwijzing naar “Poëzie is een daad...”. Het geïsoleerde twaalfde vers doet mij anachronistisch denken aan *A Long Walk to Freedom* (1994) van Mandela. Campert heeft de begripvolle of beter gezegd de herkenbare relatie tussen “jij” en “wij in het moederland” – het spel met de pronomina – als structurerend principe gebruikt. De vrienden in Nederland, zo kunnen de referentiële slotregels worden gelezen, zullen de bevriende schrijver niet meer herkennen in zijn “oude gedaante” als de celdeuren zich ooit nog openen. Campert combineert een vleselijke (de “rose klauwen” van de witte onderdrukker) en een christelijke metafoer, “de rose klauwen van het bijbeldom,” om de dwingelandij van het wrede witte apartheidsregime te hekelen. Niet het christendom maar het “bijbeldom,” waarop de blanke minderheidsregering van Pretoria zich beroept, wordt als de bron van het kwaad bestempeld. De “klauwen” van het “bijbeldom” heten in de eerste versies “rose/roze,” later “bleke.” De arrestatie op 19 augustus 1975, nadat Breytenbach vermomd en met vervalst paspoort terugkeerde naar Zuid-Afrika, en de veroordeling tot jarenlange detentie op beschuldiging van betrokkenheid bij de oprichting van Okhela als blanke vleugel van het dissidente ANC, hebben de ogen van de vrienden “in het moederland” geopend. De twijfel wordt opgeheven: “nu heb je het gedaan,” “nu kan niemand er meer omheen,” “nu heb je het voor jezelf zeker gemaakt / en daarmee voor ons.” Over die twijfel meldt Van den Bergh (2003: 352):

Aanvankelijk hadden de nogal schimmige berichten over het amateuristische karakter van [Breytenbachs] verzetswerk in Nederland [...] ongeloof en onbegrip opgeroepen. De Zuid-Afrikaanse processen tegen Breytenbach in 1975 en 1977 veroorzaakten om die reden verlegenheid bij zowel Nederlandse als Zuid-Afrikaanse vrienden. [...] Ontnuchtering was het gevolg maar in de meeste gevallen bleef verbondenheid overheersen. (Van den Bergh 2003: 352)

Campert heeft deze ambivalente houding op een eenvoudige en indringende wijze vorm en taal gegeven in “Aan Breyten” (zie ook Van Hengel 2018: 451-452). Het gedicht, zoals zo veel gelegenheidspoëzie voor de antiapartheidsstrijd in Zuid-Afrika, nodigt zoals Bert Schierbeeks Biko-gedicht (Schierbeek 2004, T’Sjoen 2017a, Ceuterick 2017) uit tot een linguïstische lezing en niet zozeer een lectuur met aandacht voor de poëtische taalsituatie en bijbehorende ongrammaticaliteiten.

Camperts *Theater*, een bundel die naar verluidt “teleurgestelde reactie” ontlokte bij critici vanwege “overwegend zwakke gedichten in een weinig samenhang vertonende bundel” (Hageraats en Franssen 1987: 12), sluit af met het gedicht voor Breytenbach, de vierdelige cyclus “Voor Bert Schierbeek” en “Voor Deborah” (aan wie het dichtwerk ook is opgedragen). Behalve kapitalen en interpunctie (de emendatie van de dubbelpunt in regels 4 en 15, de toevoeging van zinspunten in regels 12, 13 en 18) is er maar één woordvariant. Het bijvoeglijk naamwoord in “uit de rose klauwen van het bijbeldom” (*aan breyten breytenbach* en hernomen in het blad *Gedicht*) is in de bundeluitgave *Theater* gewijzigd in het meer etnisch geconnoteerde “bleke” (in de zin van wit). Campert heeft er kortom voor gekozen het opdrachtgedicht voor Breytenbach een plaats te geven in de bundelcompositie en als volwaardig deel te beschouwen van zijn oeuvre. En niet zomaar als een tijdgebonden gelegenheidsgedicht terzijde te schuiven.

Het gedicht is door Jonckheere (1999: 172) bestempeld als “waarschijnlijk een van de waardevolste van de reeks.” Hij beklemtoont “dat Campert het sterkste inlevingsvermogen heeft voor het lijden van de mededichter die de daad bij het woord gevoegd heeft en dit met gevangenisstraf moet bekopen” (Jonckheere 1999: 173). Ik citeer de thematische, politiek-ideologische lezing van Jonckheere:

Hij [het lyrisch subject] ziet twee alternatieven voor de dichter: dat van “je leven lang elegant er doorheen zwijnen,” en het alternatief dat leidt tot een afrekening met anderen – de verachte opposenten ongetwijfeld – en “met jezelf.” Het tweede alternatief is dat van Breytenbach, die nu “in de roze klauwen van het bijbeldom” zit, van een regime en een beleid dat onder de schijn van christelijkheid gruwelijke dingen doet. Dat deze ervaring de dichter geestelijk zou aantasten en veranderen, staat voor Campert van tevoren vast: de “oude gedaante” zal verdwijnen, want de “vermomming,” de valse identiteit, die Breytenbach had aangenomen, is ontdekt. De zogenaamde spion is ontmaskerd. (Jonckheere 1999: 173)

De dichters die bekend staan als de Vijftigers in Nederland, onder wie Remco Campert, Lucebert en Bert Schierbeek, onderhielden vriendschappelijke relaties met Breytenbach. Met name Lucebert genoot het voorrecht van allen het meest in de gunst van de Zuid-Afrikaanse/Franse schrijver te staan. Er zijn niet alleen referenties aan Luceberts poëzie in het werk van Breytenbach. Ze hebben elkaar ontmoet, wisselden brieven, en schilderijen en tekeningen zijn opgedragen aan Lucebert. Wim Hazeu (2018: 644-645) heeft in zijn biografie over Lucebert twee pagina's gewijd aan de relatie met Breytenbach. Van den Bergh (2003: 359) noteert over de banden tussen de Nederlandse experimentele dichters en Breytenbach het volgende: “In de culturele wereld [jaren zestig en zeventig] waren de Vijftigers grondig doorgebroken. Zowel door hun eigen ervaringen in de Tweede Wereldoorlog – veel Vijftigers konden terugzien op betrokkenheid bij het verzet

– als door hun vernieuwende kijk op taal en cultuur stonden zij zeer open voor geestverwant Breytenbach.”

Het Breyten Breytenbach Comité verwijst naar de ontmoetingen met de schrijver/schilder in Rotterdam. De Zuid-Afrikaanse auteur kwam telkens met nieuwe plannen naar Nederland.

In de jaren tussen 1971 en 1975 was Breyten Breytenbach wel vaker onze gast. Dat was dan om een verdere uitbouw van Poetry met ons te bepraten. Of om met ons de mogelijkheden voor een internationaal tijdschrift voor poëzie te bespreken. Of om een tentoonstelling van zijn schilderijen en tekeningen voor te bereiden. En daarbij kwamen dan altijd weer die situaties ter sprake, die hem als schilder en dichter, als mens, hoog zaten. Hij sprak ons dan ook vaak over zijn land van herkomst: Zuid-Afrika. ([Auteurscollectief] 1975: 3)

Eén jaar voor de publicatie van *aan breyten breytenbach* en dus de gevangenisperiode hebben de literaire paden van Campert en Breytenbach elkaar meerdere malen gekruist. Vanaf januari 1974 redigeerde Campert het driemaandelijkse periodiek *Gedicht* (1974-1976, 12 afleveringen), een uitgave in het fonds van De Bezige Bij. Het poëzietijdschrift, zo luidt de inleidende tekst, “vertegenwoordigt geen stroming in de Nederlandse letteren, maar wil poëzie brengen van goede kwaliteit – of wat de redakteur daarvoor aanziet.” Naast het werk van Nederlandse en buitenlandse auteurs beantwoordt Breytenbachs poëzie klaarblijkelijk aan dat criterium. Meer nog. Ik veronderstel een verband tussen de plannen van Breytenbach, “een internationaal tijdschrift voor poëzie” op te richten, en het concrete initiatief van Campert en De Bezige Bij. In juni 1974 nam Campert naast zes tekeningen de gedichten “Brief uit die vreemde aan slagter” (*Gedicht* 1(3): 120-122) en “Dar es-salam: hawe van vrede” (*Gedicht* 1(3): 123-124) van Breytenbach op. De “Brief” verscheen eerder in *Skryt* en “Dar es-salam. Hawe van vrede” is door H.C. ten Berge als een van de in totaal 29 gedichten van Breytenbach in 1971 gepubliceerd in *Raster* 5(3): 349-350). Naast beide gedichten en de tekeningen zijn in dezelfde derde aflevering ook teksten opgenomen van Martin Mooij en een internationaal dichtersgezelschap bestaande uit Yehuda Amichai, Arie Gelderblom, Guillevic, Abdoel Hadi, Jacques Hamelink, Zbigniew Herbert, Peter Huchel, Sjoerd Kuiper, Christopher Logue, Adrian Mitchel, Octavio Paz, Vasko Popa, W.S. Rendra, Edoardo Sanguineti, Bert Schierbeek, H.C. ten Berge (poëzie en essay), C.B. Vaandrager, Mário Cesariny de Vasconcelos en Wim de Vries.

Vermeldenswaard en ook wel ironisch is de biografische noot die Breytenbach in de aflevering van *Gedicht* 1(3): 132 liet opnemen: “gebore, hopelik vir die laatste keer, 1937 [sic], Bonnievale, Suid-Afferka. Oorsee sedert 1960, verbete in Parijs sinds 1961. Getroud met Ngo Hoang Lien Yolande Marie (almar één persoon). Skilder. Digter.” Naar aanleiding van de eerste schilderijenexposities

in Nederland (vanaf 1964) merkt Van den Bergh (2003: 348) op dat respons op het werk "allerminst vanzelfsprekend [was]. In de jaren zestig had de schilder zijn leeftijd in de tentoonstellingsbrochure enkele jaren verhoogd in de hoop daardoor (nog) serieuzer te worden genomen." Ook in *Gedicht* en dus als schrijver heeft Breytenbach die truc toegepast.

In het licht van dit essay is het van belang de prijs te vermelden die Breytenbach in december 1982 – tien jaar na de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs voor de bundel *Lotus* – in Den Haag namens de Jan Campertstichting ontving meteen na zijn vrijlating. In het archief van het Zuid-Afrikahuis is de laudatie bewaard die bij de plechtige gelegenheid in het Haagse stadhuis is uitgesproken. Van den Bergh (2003: 346) stelt:

De Haagse burgemeester F. Schols verwees bij de uitreiking van de literaire prijs nadrukkelijk naar de verzetsrol van Campert in de Tweede Wereldoorlog en maakte duidelijk dat de prijs vanuit dat perspectief werd toegekend. De zelden toegekende bijzondere prijs bedroeg negenduizend gulden, een bedrag dat beschikbaar was gekomen doordat Jan Wolkers de hem toegekende Huygensprijs had geweigerd. (Van den Bergh 2003: 346)

Over de literaire relaties tussen Remco Campert, zoon van Jan, en Breyten Breytenbach is behalve de hier vermelde bibliografische referenties weinig bekend. Van den Bergh (2003: 357) stelt dat het "aan Breytenbach te danken [is] dat veel Nederlandse dichters en schrijvers meer zicht kregen op literair Afrika," maar dat ook omgekeerd "het werk van Breytenbach [...] de invloed [onderging] van zijn contacten met Nederland en Nederlandse kunstenaars." Een paratekstuele blik op de verzamelbundels toont dat aan, met motto's ontleend aan het werk van of opdrachten voor Lucebert en Schierbeek. Breytenbach heeft in een interview met Willem M. Roggeman in *De Vlaamse Gids* (juni 1974) zijn verwantschap met en/of schatplichtigheid aan de "atonale" dichters van Vijftig onderstreept, vooral Kouwenaar, Lucebert en Vinkenoog (opgenomen in Roggeman 1975: 217). Verder in het vraaggesprek drukt hij zich nogal ambigu uit over die zelfverkleerde invloed: "De Nederlandse Vijftigers hebben misschien onze dichters [in Zuid-Afrika] beïnvloed. De Nederlandse literatuur is echter over het algemeen te intimistisch voor ons" (Roggeman 1975: 239). En: "De generatie van Vijftig – dichters als Kouwenaar en Lucebert en Schierbeek – hebben een grote indruk op mijn jong gemoed gemaakt, en maken dit nog steeds al is mijn gemoed zwaarder en vetter geworden" (Roggeman 1975: 242-243). Hij noemt in datzelfde fragment vooral H.C. ten Berge en Rutger Kopland met wie hij goede contacten onderhoudt en wier werk hij bewondert.

Tot slot een niet onbelangrijk anekdotisch detail. Campert maakte in 1981 deel uit van de jury die Breytenbach de Poetry International Eregeldprijs toe-kende, ter waarde van 10.000 Nederlandse gulden. De prijs is geïnitieerd door de

Rotterdamse Kunststichting naar aanleiding van tien jaar Poetry International Festival (Recourt 2008: 112).

4. Besluit

Méer Nederlandse en Vlaamse, ook Surinaamse en Antilliaanse stemmen resoneren in de in Nederland gevoerde antiapartheidsstrijd. Zij maken deel uit van de culturele boycotacties die tegen Zuid-Afrika en de apartheidspolitiek in de jaren zeventig en tachtig op het getouw zijn gezet. Werk van onder anderen Rutger Kopland, Gerrit Kouwenaar, Lucebert, Bert Schierbeek en H.C. ten Berge is geschreven ter ondersteuning van de Nederlandse oppositiebeweging tegen Pretoria en ten faveure van slachtoffers onder wie tal van ANC-gedetineerden, politieke gevangenen van apartheid. De gevangenschap van schrijver en schilder Breytenbach heeft in Nederland aanleiding gegeven tot de oprichting van een naar hem genoemd en bijzonder actief steuncomité én enkele gelegenheidspublicaties waaraan Nederlandse en Vlaamse schrijvers met gedichten bijdroegen. De moord op Steve Biko, die wereldwijd tot een storm van verontwaardiging aanleiding heeft gegeven, en het politieke proces tegen en de gevangenneming van Breytenbach, heeft Nederlandstalige verzetsliteratuur tegen apartheid gegenereerd. Het is al meermaals en op verspreide plaatsen beschreven dat Nederlandstalige dichters daarin een niet onbelangrijk aandeel hadden. Hun verzetspoëzie en literaire steunbetuigingen aan Breytenbach zijn evenwel nauwelijks echt analytisch benaderd. In het boek dat ik thans voorbereid, met aandacht voor Breytenbach in de Lage Landen, wordt zoals in deze bijdrage aandacht besteed aan die teksten. De militante poëzie kreeg een plaats in het oeuvre van de betrokken Nederlandse en enkele Vlaamse actoren. Op die manier hebben na het bloedbad van Sharpeville (1960), en geweldplegingen in andere townships, zoals gememoreerd in het door Mandela onsterfelijk gemaakte gedicht "Die kind" van Ingrid Jonker, de politieke gebeurtenissen in Zuid-Afrika de literaire gemoederen in de Lage Landen, vooral in Nederland en in mindere mate in Vlaanderen, sterk beroerd.

Bibliografie

- [Auteurscollectief]. 1975. *aan breyten breytenbach*. Rotterdam: De Rotterdamse Kunststichting, Comité Breyten Breytenbach en Bureau Poetry International.
- Bourgeois, Camille, Yves T'Sjoen. 2017. "Breyten Breytenbachs poëzie in *Raster*." *Tydskrif vir Letterkunde* 54(2): 26-41.

- Breytenbach, Breyten. 1976a[1972]. *Skryt. Om 'n sinkende skip blou te verf*. Eerste druk. Amsterdam: Meulenhoff en Poetry International.
- _____. 1976b. *Het huis van de dove*. Amsterdam: Meulenhoff.
- _____. 1977. *Met andere woorden*. Amsterdam: Meulenhoff.
- _____. 1980. *Vingermanaan*. Amsterdam: Meulenhoff/Galerie Espace.
- _____. 1987. *De ongedanste dans*. Amsterdam: Meulenhoff.
- _____. 2001. *Ysterkoei-blues*. Kaapstad/Pretoria: Human & Rousseau.
- _____. 2005. *Die ongedanste dans. Gevangelisgedigte 1975-1983*. Kaapstad/Pretoria: Human & Rousseau.
- _____. 2016. *Die zingende hand. Versamelde gedigte 1984-2014*. Kaapstad/Pretoria: Human & Rousseau.
- _____. 2017. *De zingende hand*. Amsterdam: Podium.
- Campert, Remco. 1955. *Het huis waarin ik woonde*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- _____. 1976. "Aan Breyten." *Gedicht* 3(9/10): 145.
- _____. 1979. *Theater*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- _____. 1986. *Collega's*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- _____. 1992. *Rechterschoenen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- _____. 1995. *Dichter*. Eerste druk. Amsterdam: De Bezige Bij.
- _____. 2007. *Nieuwe herinneringen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Ceuterick, Tatjana. 2017. "'Kijk vriend.' Breyten Breytenbach in de poëzie van Bert Schierbeek. Een onderzoek naar de transnationale laterale bewegingen en 'images' van een Zuid-Afrikaanse schrijver." Onuitgegeven masterscriptie, Universiteit Gent. <https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/375/958/RUG01-002375958_2017_0001_AC.pdf>.
- Evers, Karin. 1993. *De andere stemmen. Portret van Bert Schierbeek*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Galloway, Francis. 1990. *Breyten Breytenbach as openbare figuur*. Pretoria: HAUM Literêr.
- Goedegebuure, Jaap. 1993. "'De weerklank wordt door de situatie bepaald.' Breyten Breytenbach in de spiegel van de Nederlandse kritiek." *Literatuur* 4: 217-222.
- Goedegebuure, Jaap, Francis Galloway. 1995. "'De weerklank wordt door de situatie bepaald.' Die reseptie van Breyten Breytenbach in Nederland en in Suid-Afrika." *Ensovoort* 7(1): 21-27.
- Hageraats, Koos, Gaston Franssen. 1987/2003. "Remco Campert." *Kritisch Lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*. Groningen/Mechelen: Martinus Nijhoff uitgevers/Kluwer. 1-18, A1-5, B1-6.
- Hazeu, Wim. 2018. *Lucebert. Biografie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Jonckheere, Wilfred. 1999. *Van Mafeking tot Robbeneiland. Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996*. Nijmegen: Vantilt.
- Muskens, Roeland. 2017. "Nederland tegen apartheid: 'Stop de negervervolging in Zuid-Afrika!'" *Goede hoop. Zuid-Afrika en Nederland vanaf 1600*. Eds Martine Gosselink, Maria Holtrop en Robert Ross. Amsterdam/Nijmegen: Rijksmuseum/Vantilt. 301-315.
- Recourt, Annemiek. 2008. "'Niet te véél aksent op het »Zud-Afrikaanse« als-je-blijft.' De materiële en symbolische productie van het oeuvre van Breyten Breytenbach in Nederland." Onuitgegeven masterscriptie, Universiteit van Amsterdam.
- Roggeman, Willem M. 1975. "Breyten Breytenbach." *Beroepsgeheim. Gesprekken met schrijvers*. Willem M. Roggeman. 's-Gravenhage/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar. 213-248.

- Schierbeek, Bert. 2004. *De gedichten*. Onder redactie van Karin Evers. Amsterdam: De Bezige Bij.
- T'Sjoen, Yves. 2017a. "'In de ogen van niemand.' Steve Biko in de poëzie van Bert Schierbeek." *Rakelings*. Yves T'Sjoen. Antwerpen: WOLF. 256-264.
- _____. 2017b. "Breytenbach in BABEL." *Zacht Lawijd* 16(4): 22-31.
- Van den Bergh, Erik. 2003. "17 juni 1972. 'De Zuid-Afrikaanse dichter Breyten Breytenbach ontvangt de Van der Hoogtprijs.'" *Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1900-1980*. Eds Maaïke Meijer, Rosemarie Buikema. 345-360.
- Van der Wal, Geke. 2016. *Rob van Gennep. Uitgever van links Nederland*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Van Hengel, Mirjam. 2018. *Een knipperend ogenblik. Portret van Remco Campert*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Van Vuuren, Helize. 2009. "'Labyrinth of Loneliness.' Breyten Breytenbach's Prison Poetry (1976-1985)." *Tydskrif vir Letterkunde* 46(2): 43-56.
- Viljoen, Louise. 2005. "Literêre monument uit haglike ervaring." *Die Burger*, 27 juni 2005: 13.
- _____. 2009. "Die leser in Breyten Breytenbach se tronkpoësie." *Tydskrif vir Letterkunde* 46(2): 57-79.